

Առիսիսի անձնական գոյութեանն, — ի Ե. դարու, — այնպիսի վաւերական յիշատակարաններ ունիւք ի ձեռին, զորս առանց սկեպտականութեան կարելի չէ յերկբայ արկանել, թող թէ ուրանալ ի սպառ. Չեմ յիշեր, որ Հայկական իրաց տեղեակ քննադատներէ մին՝ այսպիսի ծաղրական փորձ մ'ըրած ըլլայ մինչև ցայսօր. հետեւաբար ամէն երկբայ յուսիւն և իրաւացի կամ անիրաւ քննադատութիւնք՝ ծանրացած են և կը ծանրանան աւոր անուամբ մեզ Հասած պատմագրութեան և այլ գործոց Հարազատութեան վրայ։ Ուստի երբ կը լսեիր, թէ այս ինչ կամ այն քննադատն՝ ընդունի, կամ մերժէ գիտրենացին, միշտ անոր Պատմագրութեան Հարազատութիւնը, կամ անհարազատութիւնն Հասկընալու է։

Դիտելու ենք և այս. բոլոր այն քննադատներն, որք Գուտշիդէն յառաջ խօսեցան և գրեցին Խորենացւոյ Պատմագրութեան վրայ, աւելի մարիբասեան աղբեր վաւերականութիւնը ժխտելու՝ ընդհանուր իրաւունք ունէին, քան թէ բոլոր գրողները։ Գուտշիդի՝ տիրապէս առաջինն եղաւ, որ նախ առանձին երկասիրութեամբ և ապա Ռէքոնստիւտ համադրութիւն մէջ Հրատարակած յօդուածովը՝ քննադատութեան անաչառ րովէ մ'անցնելով Մովսիսի Պատմագրութեան և Ալիարհապուրութեան այլ և այլ տեղերը, եզրակացոյց, թէ այդ գործերն իրաք է. դարուն գրուած ըլլալու են անպատճառ՝ մի անծանօթ Մովսիսի ձեռքով, և Խորենոյ ծերոյն ընծայուած։

Կը ցաւիւք, որ գերմանացի քննադատն՝ իւր մեծ Հանճարն և սրամիտ դիտողութիւնքը կարծես թէ միայն այն պատմական և ժամանակագրական կէտերու վրայ կեդրոնացոյց,

որոնք Հակապատմական և Հակաժամանակագրական երևոյթն ունին իրաք. բայց ինչպիսի՞ ժամանակաց և պարագայից ազդեցութեամբ, — նկատելով որ երկաքանչիւրն իսկ մինչև ԺՁ. դար՝ յար զործադրութեան էին և փոփոխութիւններ կրած։ Միով բանիւ՝ Գուտշիդ իւր ահագին հեղինակութեամբը՝ մինչև այն ժամանակ շտեմնուած յեղափոխութիւն մի գործեց գաղափարաց, բայց առանց նորանոր աղբիւրներ յայտնելու։

Այս յոյժ կարեւոր և արդիւնաբեր դերս այլ Դիւլորիէի արժանաւոր յաջորդին, այն ինքն է Ա. Կարրիէրի պահուած էր, որ այս վերջին տարիներու մէջ՝ անխոնջ ուսումնասիրութեամբք նորանոր և անկեղծելի աղբիւրներ լանաց յայտնել Խորենացւոյ Պատմագրութեան, իւր նախորդին կարծիքն ամրապնդելու և ընդհանուր կերպով ընդունելի ընելու յուսով։ Արդէն՝ ծանօթ են գիտնող այն յօդուածներն, որոնք յամին 1892 և 1893 Հրատարակուեցան Հռոքի մէջ, որոնցմով յարգելի գիտնականը լանաց ցուցնել, թէ Խորենացւոյ Բ. Գրքի ԶԳ. գլուխը բանաբաղուել է Սեղբենատրոսի և Կոստանդինուպոլի Ստեփանոսի հայերէն թարգմանութեանէն. և որովհետև յիշեալ գործոց թարգմանութիւնն և խմբագրութիւնն եղած են յԵ. դարում, Փիլ. Տիրակացւոյ ձեռքով, ուրեմն անոնց բանաբաղն իսկ Խորենացի՝ պէտք է որ գրուած ըլլայ ԴԸ. դարուն։

Անցեալ տարի՝ Տեոֆիլ Սեղբենատրոսի Պատմութեան և Մ. Խորենացւոյ աշխարհաբանական Հրատարակութեան մէջ, — յէջ 15-17, — Կոստանդինուպոլի Պատմութեան յոյն ընագրի Համեմատութեամբ ցուցինք Հակառակ Կարրիէրի, թէ Փիլ. Տիրակացւոյ գործ չէ այն, այլ Դ. դարում ապրող Էլսիգնիոս վկային, կամ լաւ ևս Եստրատի Կոստանդնուպոլի։

Մետարակոյս յիշեալ Հրատարակութիւնն ինքնին անուղղակի հերքումն էր Կարրիէրի յայտնած կարծիքին. բայց սա՛ առանց հերքուած Համարելու իւր նախապէս յայտնած եզրակացութիւնքը, և առանց հերքելու մեր փաստերն՝ ի նպատակ Խորենացւոյ, ահա ու-

1. Ուրբա եւք, որ տարիներ անցնելէն վերջ կը ստիպուին քննադատը այդ ժխտուած աղբեր գոյութիւնը վերստին նստատեւել. և զայս ըրած է Լայպցէան Պ. Վէտտեր, առթիւ 80ամեայ յոբելէին Դիւլորի Ռոստոյցայեանին նուիրած հանդիսադիր Մատենին մէջ։ Տես և Հոսթիւս Խորենոյ 1894. թիւ 4. էջ 21։

րիչ ընդարձակագոյն յօդուածով մ'եւ ելաւ հաստատել իւր առաջին կարծիքը: Այս անգամ Զ. դարու կարծեցեալ զինարանէ մ'առած է նա իւր գէշերը, այն է Բոլհաննէն մականուանեալն Մալալէ՝ Ժամանակագրութենէն քաղուած 16 հատուկտիր հատուածներով, զորս համեմատելով Խորենացոյ հետ նոյն կը գտնէ:

Այսպիսի մի խեղճ հաւաքաբանի մի գիմելու բուն պատճառը՝ Կարրիէր ինքնին յայտնած է՝ իւր այն գրութեան նախերգանքի մէջ. այսինքն է՝ իր դէմ յարուցուած դժուարութեանցը լուծումն տալու է Զ. դարէն մինչև Բ. դար Խորենացոյ աղբսը ցուցնելու նշապատակաւ, — անհաւան, Հայոցս, որ նորա փաստերն իբրև հիմնաւոր չենք ընդունիր: Բայց ներուի ինձ ըսել, թէ բաց աստի, — և զօգցէ ասկէ աւելի, — ուրիշ հեռաւոր խորհուրդ մ'եւ ի մօտոյ դրգած է զըննադատը Աղեքսանդրեան, կամ լաւ ևս Զափալէս Ժափափոր—Նիսը (Πασχάλιον) մէկտի թողլու, — յորում կը գտնուի ամենայն ինչ. — որովհետև այս գրութեան մի մասին խոր հնութիւնն աւելի եղծիչ պիտի լինէր իւր կարծեան և նպատակաւոր Խորենացոյն: Սակայն նորա լուծութեան դատապարտած այդ ծանրակշիռ հեղինակութիւնը՝ մենք յառաջ պիտի կոչենք և խօսեցնել տանք ի սէր ճշմարտութեան:

Ժամանակաւ Հայի մէջ տպուած հայ բանասիրի մի յօդուածէն, — և նոյն իսկ Կարրիէրի վերջին գրութեան մէջ եղած ակնարկութենէն, — կ'երևի, թէ հայ բանասիրաց կողմէն եղած ընդդիմադրութիւնը յարգելի հայագիտին հանդիս չեն ըլլար. և թէ նա ինքն՝ այդպիսի ընդդիմադրութիւնները՝ Հայոցս քննադատութեան դեռ մանկական հասակին արդիւնք կը համարի: Սակայն ինչ յիշեան այդպէս չէ. վասն զի իւր ցարդ ի լոյս բերած գրութեան եղան և պիտի լինին հայ ուսումնասիրաց համար իբրև մի մի գրական նական խնդրք, որոնք մեզ տխրութենէ աւելի հաճոյք պատճառելու յատկութիւններն ունին: Միշտ անձկանաք և յարգութեամբ կարգացած և գրած ենք անոնց մասին. և այսօր իսկ Ներմագին կը յանձնենք, որ շարունակէ իւր ուսումնասիրութիւնքը: Մենք եթէ ի լուծութեան թողած ըլլայինք անոր յոգածներն և առանց պատասխանելոյ, այդ հաւասար պիտի լինէր արհամարհանաց կամ անտարբերութեան: Պէտք է ըսել և այն, թէ Հայոցս մէջ այսօր կարծուածին չափ մանուկ չէ քննադատութիւնն, այլ դիտէ քաջ հիմունք և գրականը՝ ենթադրականէն նախադաս համարել, և կարծեցեալ նորութեանց իսկ արժանիքը գնահատել: Բայց երբ Կարրիէր, կամ

որ և իցէ եւրոպացի քննադատ՝ հայ պատմագրութեան դժուարութեան սահմաններուն մէջ կ'ուզէ խորամուկ արշաւել, պէտք չէ՝ որ նոյնպէս մեծ կարեւորութիւն տալ անոնց կողմէն յարուցուած իրաւացի խոչընդոտներուն. և մի առ մի հարթելով՝ այնպէս յառաջէ իւր նպատակին: Այո՛, այլ ազգ՝ ճշմարտութիւնը կաշկանդած պիտի ըլլայ, փոխանակ յաղթանակել տալու անոր: Եւ միթէ մի մի իրաւացի խոչընդոտներ չե՞ն ասոնք, երբ կ'ըսենք, թէ Խորենացոյ Պատմագրութեան լեզուն Ե. դարու բովէն թափուած է, ութերորդին հետ զօրծ յունի. — երբ կ'ըսենք, թէ այդ գրութեան մէջ կան այնպիսի պատմական, քաղաքական, աշխարհագրական և կրօնական ըրուած, կամ խօսուած խնդիրներ, որոնք յաջորդ դարերուն համար պիտի լինէին անհասկանալի կը մնան: Կարծուածէն աւելի Ե, դարու զուտ բնադրոյնը կրող այդպիսի բաներու վրայ ոչ ոք ոչ զարձայց, կամ ուսումնասիրաց: այլ Խորենացոյ ընդդիմաբանը առ հասարակ՝ հակառակ կէտերը միայն յայտնելու հետամուտ եղան. և յայտն Կարրիէր իւր նախորդաց շաղկէն բնաւ խոտորած չէ: Իսկ մենք այս կէտերս պիտի գնենք և առաջարկենք Կարրիէրի, պահանջելով անոնց մասին գովացուցիչ լուծումներ:

Վաղղիացի քննադատն՝ իւր յառախաղացութեան համեմատական ոճին մէջ՝ այնպիսի դրական շաղկ մի բռնած է, որ ենթադրականին հաւասար է. այսինքն է, նա անտես ըրած է, կամ լաւ ևս՝ առանց նուաճելու թողուցեր է գլին իւր գեղեցիկ փաստերու ստուեր բանակ մի, որոնք ուշ կամ շուտ կարող են ստիպել զինքը խոնարհել անցնիլ Խորենացոյ յաղթական սրոյն տակէն: Իսկ մենք կ'ուզենք, ընդհակառակն, նախ չափուիլ Կարրիէրի վերջին փաստերու հետ և չափել զայն, որոնք հանգոյն առաջնոյ դարձեալ երկու բընադրոց, — այն է Խորենացոյ և Մալալայի, — համեմատութեանց պարզ նմանութեանց և աննմանութեանց վրայ հիմնուած են:

Ուրիշ երկու կէտեր ևս կան Կարրիէրի գրութեան և ընդհանուր գրութեան մէջ, զորս հարկ կը համարիմ յիշել աստ: Ա. Խորենացոյ այն ակնարկութիւնքը, զորս միայն, — եթէ իցէ միայն, — Մալալայի ըսով գտած է, առանց բացատրութեան Մալալային ընծայած է իբրև միայն և նախկին պարբեր. որովհետև նա միանգամ ընդ միշտ միտքը դրած է, թէ Խորենացոյ Պատմագրութիւնն Բ. դարում յօրինուած է, և թէ անոր յունաբանութիւնք և անճշգրտութիւնք իսկ՝ ուղղակի Մալալայի ազգեցեղութեան արդիւնք են: Սակայն այս պատճառաբանութիւնն կարող ենք ըսել, թէ դեռ

չի ծնած իսկ՝ ոչնչացած է՝ Խորենացւոյ նոյն իսկ աննման տեղերով և ուրիշ Թարգման- չաց ինքնագիր գործերովը: Բ. Իսկ այն տե- ղիքն, որ՝ կը գտնուին նոյն իսկ Զափ- ժանակերտ-Նիւն և բիւզանդական ուրիշ պատ- մադրաց քով, առ հասարակ Մալալայէն փոխ առնուած են, կ'ըսէ: Բայց մենք ուշի ուշով դիտելով այն Հեղինակութիւններն և ի մաս- նաւորի Զափակերտ-Նիւն-ը, տե- սանք, որ բոլորովին տարբեր պարագայիք մէջ կը բերեն իրենց աւանդածը, մանաւանդ վերջինս իր աղբիւրն անգիր գրոյցներ և բիւ- զանդական Հնութիւնքը եղած կը յայտարարէ երկիցս: Գ. Կարբիէր կ'ուզէ վստահացնել, թէ իւր Համեմատած իրաց մասին՝ ամէն պատ- մագիր և գրաւոր երկասիրութիւնն աչքէ ան- ցուցեր և զններ է: Սակայն մենք կրնանք բանել, թէ դեռ կարգացած չէ ոչ Ափրիկա- նոսի և Հիպպոլիտեայ Ժամանակագրութիւն- քը, ոչ Փիլիմիլիանոսի և Դաւթի Հոռովայեց-ւոյ եկեղեցական պատմութիւնքը, ոչ Աղեք- տանդր Բագմամէպն, այլովք հանդերձ, զորս իբրև իրեն սիրելի աղբիւրներ կը յիշէ Մով- սէս և, ի իրք անոնցմէ տեղիս իսկ կը գրե- նանք առ Խորենացւոյ: Ո՛ր Թողունք Անիա- նոսի, Հերոնի և Եւստողիոսի յայնժամու ծա- նօթ գործերը: Միով բանիւ՝ Կարբիէր՝ զԽո- րենացին գեռ իւր դարում եղած աղբիւրնե- րով ուսումնասիրած չէ, — ինչպէս ցոյց պիտի տանք ի Հետևեալսն. — Հետևաբար նորա Հանած եզրակացութիւնքն իսկ՝ ըստ այնմ կա- րող են գիտական արժէք ունենալ, կամ ոչ:

Այս ընդհանուր դիտողութիւնէս վերջ՝ տե- նենք այժմ անոր Համեմատութեան զլիսաւոր փաստերը:

Խորենացի, կ'ըսէ նա, Բ. ԺԳ. զլիսում Կրիստոսի Լիւդացոց թագաւորի մասին Պիւ- թեան պատգամը մէջ կը բերէ, ուր Ալեքսան- քով գէթ յաւելուածը դրուած է: Արդ՝ դի- տելու ենք, որ պատգամիս յոյն բնագիրն՝ Արիստոտէլի¹ քով չափով է. իսկ Մալալաս այդ ուսանաւոր տողն ազարտած է, ընդմիջ- արկելով բառս ποταμόν, զոր Խորենացին ապա հայեիլն գետ թարգմանած է. Ուրեմն...

Այսպէս կը դատի Կարբիէր. Բայց ինչ յինքեան այդպէս չէ: Պիւթեան պատգամի արտասանած տողն՝ Արիստոտէլէն գատ Գր. Նադիանդացի և Տերտուղիանոս ևս այնպէս մէջ կը բերեն. ուստի այս մասին բնաւ չենք տարակարծիք: Բայց Խորենացւոյ գէթ բառը յաւելցնելուն բուն պատճառը՝ Մալալայէն բո- լորովին անկախ է. այսինքն է, յունական

այն տողը՝ հայկական մեծաշափի ուզած է վե- րածել. ուստի Կարբիլ չէր նոյնը պահել, վասն զի վերջին անգամը հայերէնի մէջ փո- խանակ չորս վանիկ՝ հինգ գալով՝ պիտի կա- զար, — ինչպէս կը կաղաղէ Հանդիս մէջ Թարգ- մանուած այն տողը. « Կրիստոս անցնաւ—ընդ Ախա— քալիսեցէ (գ)իշխանութիւն մեծ 3, — այն պատճառաւ իսկ μεγάλην բառը զեղչած է, և իշխանութիւն, — որ բնագրի՝ αρχήν բա- ռէն երկու վանկ աւելի է, — բառին վերջ յոքնանիլ * մ'ալ յաւելցուցած է՝ մեծի նը- շանակութիւնը ճիշդ պահելու համար: Ուրեմն Խորենացւոյ քով մէկէն աւելի փոփոխութիւն- ներ կան, և այս ամենայն դիմամբ եղած են: Յերաւէ՛ այս բանը դեռ աւելի կը հաստա- տուի, եթէ դիտենք, որ մի և նոյն պատ- ճառաւ Նադիանդացւոյն ճառէն տունուած յի- շեալ տողին մէջ, — առ Նոնեսոսի², — հայե- րէն մի այլ Թարգմանիչ դարձեալ Խորենաց-ւոյ պէս գէթ բառն յաւելցուցած է այսպէս. « Փակիւր—գիշխանութիւն—անցնաւ—ընդ Ա- լիս գետ »:

Իսկ գալով Մալալասայ, — գրագէտ, թէ տգէտ, — բանաւոր պատճառ մի չկար Պիւ- թեան պատգամին յիշեալ տողը փոխելու, ե- թէ ստուգիս յունարէն գրած ըլլար նա իր զործը, և կամ յունարէն բնագրէ մի մու- րացած ըլլար այն տողը: Հետևաբար՝ կամ՝ Մալալաս ընդ հակառակն՝ Մովսիսէն Թարգ- մանած է զայն, — այսպէս և ուրիշ տեղեր, — և կամ բառս ποταμόν յետոյ ուրեմն ներմու- ծուած է նորա ժամանակագրութեան մէջ՝ իր- րև ծանօթութիւն: Միով բանիւ, յամենայն ի դէպ՝ պարզապէս դիպուածական զուգա- զիպութիւն մի Համարելի է յայսմ երկաքան- չիւր Հեղինակաց նմանութիւնը. և բնականա- բար զուրկ այն բանադրօսիկ նշանակութե- նէն, զոր Կարբիէր ուզած է տալ: Նա արեւ- զակն հոն ուզած է տեսնել, ուր չողը ծագած է. իսկ մենք, ընդհակառակն, հոն կը նկա- տենք՝ ուսկից չողը կը ծագի: Անցնիւք երկ- րորդ դիտողութեան:

Խորենացի Բ. զրոց ՀԶ. զլիսում յիշատա- կելով Տակալիսի կայսեր արշաւանքն ընդդէմ Արտաշէրի, կ'ըսէ, թէ « Որ և սպանաւ յիւրօցն ի Ճանիւս Պոնտացոց՝ որ են Խաղտիք »: Հին Հեղինակք շատ անմիաբան են տեղւոյն նը- կատմամբ ուր սպանաւ յիշեալ կայսրը. միայն Մալալաս է, որ այս դէպքս նոյնպէս եղած կը պատմէ՝ ի Ճանիւս Պոնտացոց: Ուրեմն վերջինս եղած է աղբիւր Խորենացւոյ:

2. Տեա Գլխակ. 2Ը. 3. Յուդէոս հրեանաբան-Նիւնի կրիստոս:

3. Chron. ed. Bonnae. p. 301-2: Այս ապագրու-

1. Որ և Κροισος Ἄλυσ διαβάς μεγάλην ἀρχὴν κα- τελάσσε. Տեա Արիստոտէլ. Հոնտոր. Գ. 8.

Այս գուգադիպութենէն Հանուած Հետեւեալ թիւնն եթէ Հարկ ըլլաւ գործադրել ի քննադատութեան իբրեւ ընդհանուր կրօնէն, այնուհետեւ ոչ մի պատմական անցքի կամ տեղւոյ նկատմամբ այլ և այլ պատմագիրներն չպիտի միարանէին, և կամ երբ միարանին՝ Հետեւցնելու է, թէ վերինը՝ միշտ իւր անմիջապէս նախորդէն առած է զայն, և ոչ թէ նախ առաջինը, և այլն: Սակայն լատալոյն կիրառութիւնը սորա հակառակը կը հաստատեն: Վկայութիւնները կը թողունք քննադատին, որ ստուգէ. իսկ մենք միայն կ'ուզենք ցուցընել, թէ խորենացոյ յիշեալ տեղւոյն աղբիւրը Մալալա չէ և չկարէ լինել:

Արդ՝ խորենացոյ գործածած Ճանիւ և Ճանիւն երկու ձեւերէն՝ զորն ևս հարազատ Համարինք, Մալալայի ՇՅՈՒՆԱՅԻ ձեւէն տառադարձուած չէ. իսկ որովհետեւ մեր նախնիք՝ խորենացոյ Հետ, իրենց բնագործ անուանքն այլուր միշտ Համագոր տառերու փոխած են, ուրեմն Հետեւութենն յայտնի է: Երկրորդ՝ Պրոկոպիոս մի և նոյն անունը ՇՅՈՒՆԱՅԻ կ'ուղղագրէ, որ խորենացոյ Ճանիւսին աւելի մօտ է. ուրեմն կամ Պրոկոպիոսի աղբիւրը բոլորովին տարբեր էր Մալալային, և կամ Մալալան սխալ տառադարձուցեր է մի և նոյն Հասարակաց աղբիւր քով յիշեալ անունը: Արևատիվերացին (Վ. ԺԸ) Ճանիւն անտառաց կ'անուանէ Պոնտական այդ գաւառը: Այսպէս նաև սրբազան յիշատակարանն մի, որ խաչակրաց զվ. Պոլիս առած ժամանակ յուշարէն Հին գրուածքէ մի թարգմանուած է, որոյ անունն էր, կ'ըսուէ, Մեծ Բարձր Պոլսոյն, կամ Պոսթոլի խաչատուրանէն կ'ստանալ իրենացոյ, կը յիշէ զՃանիւն Տրապիզոնի և Եւսեպոյ (?) այն է Հանիւն Մեծի մօտ: Հետեւ Պատմիկ (Վ. ԺԳ) իբրեւ Բ. գաւառ Պոնտոսի կը յիշէ « զվիւնը, կամ կենիթ (Ճանիւ, ըստ Հ. Սկ. Ազգերեան), և մի ամա քաղաքն Տրապիզոն: Հետեւ լատին բնագրի մէջ ինչ գիտցուի, թէ ինչպէս գրուած էր այս անունը. Հաւանութեն Geneti կամ Kyneos էր, և լուսանցքի վրայ ալ Djanoi կամ Tzanoi, զոր Ազգերեան Ճանիւ յաւելուածն ըրեր է ի փակագծի: Արդ՝ այս ենթադրութիւնն եթէ ստոյգ է, նոյն Համարելու եւք Ստրաբոնի յիշատակած Բενετες (Գենեթաք) ինչ Հետ, որուն

Համար կ'ըսէ Պլինիոս, թէ Համանուն գետին անուամբ այնպէս անուանեցան Պոնտոսի այս գաւառացիները: Ուրեմն Հետեւ քով յիշատակուած կ'ենթին և Ստրաբոնի Բενեթ, կամ մօտը մի կը կապեն անցնելու Պաղովմոսէն և յիշուած Կուսեոս անունն, որ էր կ'ըսէ, գետ մեծ (μεγαλή ποταμός) ի խաղտիս: Հ. Ար. Սիւրբերան իրաւամբ դիտել կու տայր, թէ « իցէ այս Ճանիւն Հայոց » և Բաց ստորի յիշեալ եւք, որ Ստրաբոն յիշեալ տեղւոյն մէջ ուրիշ անուն մ'իւս կը յիշէ ի Պոնտոս, այն է Տάυνος, զոր եւ կարծեմ ուղղագրել ՇՅՈՒՆԱՅԻ կամ ՇՅՈՒՆԱՅԻ, որ նոյն է խորենացոյ Ճանիւն և Պրոկոպիոսի ՇՅՈՒՆԱՅԻ ձեւերուն Հետ: Ուրեմն կրնանք եզրակացնել, թէ խորենացոյ գէթ Աշխարհագրութեան յիշեալ տեղւոյն սղբիւր եղած է Ստրաբոն և Պաղովմոս. և թէ Հետեւեալն. « Եւ ի Ճանիւս, որ եւ խաղտիք, յորում գետ Մեծագու Պոսթոլ », ուղղակի Պաղովմոսէն թարգմանուած է, ինչպէս յունաշինին բառերէն յայտնի է:

Իսկ խորենացոյ պատմագրութեան յիշեալ տեղւոյն, այն է Տակիտոսի մահուան ի Ճանիւս չկարեմ ըսել, թէ ո՞վ եղած է սղբիւր. այսպեւնով միայն յայտնի է, որ Եւսեպիոս⁷, Որոսիոս⁸ և Սինկեղոս⁹, — որոնց կը Համաձայնին նաև Ի. դարում գրուած Հայերէն անանուն ժամանակագրութիւնն և Մէք. Ստորի, — որոշակի կը ժանոցանեն, թէ Տակիտոս յետ վեցամեայ կայսերութեան սպառնալ Պոսթոլ: Ուստի ի նկատի առնելով մէկ կողմէն Եւսեպիոսի և Որոսիոսի վկայութիւնքը, միւս կողմէն այլ Եւստատիոսի և Ազմարիսայ Տάυνոս և ՇՅՈՒՆԱՅԻ անուններ Համաձայնութիւնը խորենացոյ Ճանիւն և Մալալայի ՇՅՈՒՆԱՅԻ ինչ, Հաւանական կը Համարինք, թէ ստալնոյն կորսուած գրուածքն եղած ըլլալ իբրեւ Հասարակաց աղբիւր երկուս

թեան Համեմատ պիտի լինին Մալալայի միւս յառաջեթեութիւնք:

1. Գաղազի Պարսի. պատմաբան Բ. Վ. 391
2. Պատմութիւն սուրբ Գեղարդան և այլ տօրեւանականաց Գրիգորոսի: Ոսկեփորիկ Ա. էջ 891
3. Աւս. ԺԲ. Տգ. Ամուգիտամբ. էջ 825:

4. Աշխարհք. ի գլուխն Խաչի:
5. Տես գաւ. Թարգմ. Աւս. Մ. խորենացոյ, վեհաթիւ 1884, էջ 38:
6. Այս անուանք նոյնութեան մասին տես Եւստատիոս (in Dionysium), ուր պատկեր կը դրէ. Οὐ μάχρωνες ἑσθγος ποντικόν τούτους νόη Σάυνους φασίεν ἰδωταυταρεσεν καὶ Τζάννος, ὅς καὶ τήν κελστηνὴν κελ-τῆγνῖν.

Իսկ Ազմարիս Hist. V. I, ed. Bonnæ 1828. p. 278. գետ աւելի որոշ կը խոսի խաղտացոյս ժողովրդեան վրայ, և կը յիշէ անոնց ընդ ի վեր Հաղմիսեպոյն ևնա ունեցած վերաբերութիւնքը:

7. Ժամանակագր. վեհաթիւ, էջ 301: — Տես նաև ապ. Աւերեւ Դեմեթի, Բերլին, 1866, p. 184.
8. Hist. Lib. VII. C. XXIV. p. 523.

քանիւրին, գուցէ թէ և յիշեալ հեղինակներուն:

Խորենացոյ Բ. ՀԹ. գլխում Պոռոս կայսեր զօրաց շփոթութեան և նորա մահուան պատճառը սով մ'եղած կ'աւանդուի. իսկ ուրվհետեւ այս բանն միայն Մարլայն կը պատմէ իր ժամանակագրութեան 302 իջում. ուրեմն:

Ստուգիւ այս զարմանալի ինքնակայիս թէ ժազման և թէ՛ մահուան մասին պատմագիրք առհասարակ՝ այլեայլ կարծեաց և կուսակցութեան կը բաժնուին: Եւսերեայ, Հերոնիմեան և Զատկ. ժամանակագրութիւնք նորա մահը միայն, բայց բուն պատճառը նշանակած չեն: Ոմանք յԱսորիս մեռած կ'աւանդեն, և այլք ի Սէփօն: Սակայն և այնպէս մենք կարող ենք ցոյց տալ Կարրիէրի՝ Մարլայնէ հին մի այլ հեղինակ, այն է Զոսիմոս¹, որ կ'աւանդէ յԱսորիս Պալմիրացոց ղէմ պատերազմած ժամանակ զօրաց սովու վտանգի մէջ ինկնալը: Եփրեմիոս² Կ. Պոլսեցի, Կեղբենոս և Զոնարաս այնպիսի պարագաներով եղած կը պատմեն յիշեալ սովը, զորս Մարլայնի քով ընաւ չենք գտնել: Զոնարաս՝ Պոռոսի մահն իսկ՝ Կարոսի և անոր զօրաց դաւաճանութեամբ եղած կը պատմէ: Միով բանիւ այս պատմագրաց աւանդածն յայտնի կը տեսնուի, թէ Արևելքի մէջ կամ զբաւար և կամ անգիր զոյցցներ կը շրջէին Պոռոսի մահուան վրայ: Ուրեմն կարծեաց այս կրկին հոսանաց մէջ, չենք հասկընար, թէ Կարրիէր քնչ իրաւամբ լոկ Մարլայնէ յառաջ եկած կը համարի յիշեալ հեղինակաց աւանդածները. և եթէ իրօք իսկ այդպէս ըլլար, սակայն դարձեալ պիտի հարցուէր. իսկ Մարլայն ուստի՞ զիտէր զայդ:

Զոսիմոսի պատմութեան ընթացքէն կ'երևի, թէ նա կայսերս մահն իսկ յԱրևելս եղած կը համարէր. բայց զժապողաբար անոր յիշեալ և յաջորդ գլուխներուն մէջ ամբողջ էջեր կը պակսին, որով անշուշտ պիտի պարզուէին Խորենացոյ և Մարլայնի զարանիքը: Բայց քանի որ Ափրիկանոսի, Փիրմիլիանոսի և Զոսիմոսի ամբողջ գրութիւնքը դեռ յայտնուած չեն, կրնանք ըսել, թէ յիշեալ սովու միջոցաբը՝ Պոռոսի մահուան ղէպքին հետ միանալու պատճառն, — գէթ

առ Խորենացոյ, — հաւանական է, թէ նոյն իսկ հետեւեալն եղած ըլլայ. այսինքն է, Եւսերիոսի Ժամանակագրութեան, — որուն թարգմանիչ Խորենացին կը կարծուի, — մէկ տեղւոյն սխալ հասկացողութիւնը, ուր Պամփիլայցին յիշելով, — ընդ միջարկութեամբ, — Սատուռնինոսի բռնաւորին՝ Անտիոքայ մէջ Հաովմայեցոց ղէմ ապստամբին, և Պոռոսի անոր վրայ տուրած յաղթութիւնը, անդէն կը յարէ, թէ « Որ սպա սպանաւ յԱլամիս »: Սատուռնինոսի համար ըսուածը՝ Մովսէս Պոռոսի մասին հասկըցեր է: Եւսերիոսի ժամանակագրութեան հայեւնէ թարգմանութեամբ և Սինկեդոսի միջոցով կարելի էր պարզել զայս. բայց զժապողաբար կայսերաց պատմութեան այս ընդարձակ մասը կը պակսի առ Եւսերիոսի. իսկ Սինկեդոսին այլ խանգարուած է: Առ այս դիտել կու տանք Խորենացոյ յիշեալ տեղւոյն՝ Մարլայնէ ունեցած մէկ նշանաւոր տարբերութիւնն ևս. այսինքն է՝ Սէփօն քաղաքը չի յիշուիր աստ, որով Գլքաց պատերազմէ հասկնալի կ'ըլլայ. իսկ Մարլայնի քով, ընդ հակառակն, երկիցս կը յիշուի Սիրմիոն՝ ուր իբր թէ եղած ըլլայ այն պատերազմը, սովն և զօրաց խռովութիւնը, որ հակառակ է պատմութեան: Պոռոսի վարած կայսերութեան ժամանակամիջոցն իսկ նշանակուած չէ Խորենացոյ քով, որով կըրնանք ըսել, թէ Մովսէս այն պատմագրաց կարծեքէն³ էր, թէ Պոռոս իւր ինքնակալութեան շորրորդ տարին յԱսորիս մեռած է: Իրօք Խորենացոյ և Անդրէասայ անուամբ մեզ հասած Ժամանակագրութեան մի մէջ կ'ըսուի, թէ « Թագաւորեաց Կիս (ուղղագրելի է ամ) Կիս և սպանաւ ի Պոնտոս »:

Խորենացոյ Բ. ԶԳ. գլխում կ'ըսուի Կիստանդիանոսի համար, թէ « Զոր արարեալ Սիֆօնի »՝ յաղթեաց պատերազմացն: Կարրիէրի ըսածին համեմատ այս լատիներէն բառս Կիս Մարլայնայ քով (յէջ 316-317) կը գտնենք, որ զործածած է այնպիսի աղբիւր մի, որ շատ մեծ նմանութիւն ունի այն ընդմիջարկութեան հետ, զոր ինքը մատնանիշ ըրած է, Սեղեբարոսի վարաց հայեւնէ թարգմանութեան մէջ: Ուրեմն...

Լաւ կ'ըլլար որ մեր քննադատը պարզ խօսելով՝ ըսէր, թէ Կոստանդիանոսի Սիֆօնի բռնութեան, կամ խաչի երևման հնագոյն Պոռոսի մահուան հետ: Նա ասելի ճարտար է բառից զործածութեան, քան թէ եզրակացութեանց մէջ, որ յայտնի նշան է յողգողութեան իր պաշտպանած կարծեացը: Սակայն մենք դի-

1. Ed. Bonnae, 1836. Lib. I. C. 44, 45, 46.

2. Ed. Bonnae, 1840, p. 18, պարսկէ կը գրէ. « Probus, qui cum distintis distineretur bellis, periclitante exercitu commateatur penuria, jamque deficientibus ob famem viribus, imber commixtus tritico cecidisse dicitur, coeleste manna multitudini effundens, quo pastus, vires pristinas recepit miles »:

3. Ընդունելի է ընդհանուր կարծեքն այն է, թէ 6 տարի կայսերութիւն վարած է Պոռոս:

տել կու տանք, որ այդ յայտարարութեամբ իսկ Կարրիէր ինքն իրեն կը հակասէ. որովհետեւ առանց երկրայութեան է այսօր, թէ յիշեալ երկու գրութիւնքն ևս Գ. դարու գործ են, և Գ. Ե. ու Զ. դարուց մատենագիրքը, — որպիսի են Կոստանդինոսի Վարդ ճեղի. նախն, Զոսիմոս, Սոկրատ, Սոզոմեն և Բ. Սրեքցի, — յիշեալ երկու գրութիւններն իսկ օգտուած են: Ուրեմն եթէ Մալալաս այն աղբերէն կը ձանչնար բառս պէ՛տան, ըսել է թէ Մալալասէն յառաջ ի գործածութեան էր. ուստի ինչ հարկ կայ ապա խորենացի բա. նաքաղ զենի Մալալասայ, հակածամանակա. գրական աւագին սխալ մի գործելով:

Յուցընելու համար, թէ Գ. դարէն մի վեր լատին ուրիշ արուեստական թառերու հետ, signum բառն ևս գործածական էր առ Յոյնս, յիշեալ նախ Եւսեբիոսի վկայութիւնը: Սա իւր Եկեղ. Պատմութեան Թ. Թ. գլխում կ'ըսէ խաչի նշանին համար, թէ հրամանաւ Կոստանդինոսի « ի կապերտի գրոյմեցին և եղին ի հրապարակի... Եւ գրեցին ի վերայ նորա ի Եւրոպոս հռոմէյեթն », յայտ է թէ. In hoc Signo vince բառերը. զոր և յետոյ հռովմէական բանակն ամէն պատերազմի մէջ ի միասին կը շրջեցընէր: Ստիպա և Սերմուտոս: Աշխարհի խորենացւոյ անխարկածը, զոր և տեսած իսկ էր աչքը ի Բիւզանդիոն և լսած: Բ. Դեռ մի ուրիշ շօշափելի փաստ ևս կ'ընծայէ մեզ Ալեքսանդրէան ժամանակագրութեան, որ պատմելով Արկադիոս կայսեր ժամանակ հանդիպած անօրինակ երկրպարտքը, — զոր կը պատմեն Յունաց եկեղեցական հին պատմագիրք իսկ, — անդէն կը յարէ, թէ « Անկաւ Սիլեան Քրիստոսի, (Σιγνὸς Χριστου) ի բարձանց Կապետոյին Կոստանդինուպոլսոյ »: Այս տեղւոյս համար դիտել կու տայ հմուտն Դե. Ֆրէսէ, թէ « Այսու ոչ այլ ինչ իմանի, բայց եթէ Նշան խաչին »:

Զենք կարծեր, որ Կարրիէր իւր սովորական տեղով այս ակնյայտին վկայութիւնս իսկ Մալալայի վերագրել փորձէ. վասն զի այս տեղւոյս մէջ դէպքն և պարագայք բոլորովին տարբեր են: Երկրորդ՝ ծանրակշիւ գրուածքիս յոյն ճեղինակն՝ Ատրի Մալալայէն տոյն բառը մուրալու ոչ պէտքն ունէր և ոչ իսկ դիտուան: Աղգային մատենագիրներէն Գր. Նարեկացին՝ Խաչի ներքոյն մէջ և Դաշնայ թղթի ճեղինակն ևս պէ՛տան բառը գործածած են, փոխանակ խաչադրոյի:

Կարրիէրի համեմատութեան Ե. փաստը կը կազմեն խորենացւոյ Բ. Զե. գլխուն և Մալալայի 319 իջի հատուածքը, յորս բառած է, թէ Կոստանդինոս իւր մայրը յիշուա. ղէմ գրկեց, որ և գտաւ զխաչն « հանգերձ հինգ բէւտ »: Սակէց կը հետեցրին զնապա. տը, թէ հայերէնն յունարէնէ թարգմանուած է. և թէ առաջնոյն՝ յերկրորդէն կախումն ու. նենանն ոսկէ իսկ որոշ կը տեսնուի. վասն զի հայերէնի տոյն տեղւոյն առաջին խօսքը « Զոր արարեալ » գէթ ըստ իմաստին Մալալայի 317 իջում մէջ բերուած մէկ անճիղ նախադասութեան կը համապատասխանէ:

Թող ներէ մեզ Կարրիէր ըսել, որ մի Խորենացւոյ այս տեղւոյս առաջին բանից՝ Մալալայի նախընթաց բանից հետ նմանութիւն կայ, և ոչ իսկ անկէ հանած հետեւութիւնը ճշմարիտ. զի առաջին տեղւոյն մէջ՝ « զոր արարեալ » և այն, խաչի նշանին համար գուրցած է, իսկ երկրորդին մէջ՝ Շապհոյ խնդրած դաշինքը կը յարաբերէ Մովսէս Դարձեալ, ինքնագրելով իսկ՝ թէ կարծեցաւ նմանութիւն մի յերկուստեք իրական լլրաց, սակայն և այնպէս ինչ նշանակութիւն ունայ ունենալ այդպիսի մի նմանութիւն հանրա. ծանօթ իրաց նկատմամբ, որոց վրայ Եւսեբիոսէն սկսեալ ամէն ինչ պատմագիրք նմա. նաձայնս գրած են: Լաւ կը լինէր, որ Կարրիէր այնպիսի ծանրակշիւ խնդրոյ մի մասին՝ կամ Ստրուց և կամ ընդհանուր սրբազան հնութեանց ընծայութեամբ իւր ըսածը հաս. տատել, քան թէ հնգ բառի նմանութեամբ:

Սակայն և այնպէս ուրախ ենք, որ այս և յաջորդ հատուածոց համեմատութեամբ առիթ կու տայ մեզ ցուցընել, թէ խորենացի այս տեղերումս Մալալայէն աւելի՛ Սոկրատէն, Սոզոմենէն, նա մանաւանդ Կոստանդինոսի Վարդն օգտուած է, զոր նա ինքն գլխովին անծանօթ եղած կը համարի խորենացւոյն: Այս, սղբա են այն յունական աղբերքը, յորոց կրնանք ըսել Կարրիէրի հետ, թէ հայե. ընէր թարգմանուած է:

Յիշուի՛ նախ կարգալով Կոստանդինոսի Վարդը Ա. գրոց ԻԸ. գլուխն և Բ. գրոց Զ. և Է. գլուխներն, և Սոկրատայ Ա. գրոց Գ. գլուխն և Սոզոմենի Ա. գրոց Գ. գլու.

3. Այս և Բ. գրոց Զ. գլուխն առած են Սոկրատ և Սոզոմեն իրենց յիշեալ գլխոս մէջ առանգածները. իսկ խորենացին երեքն ալ կը հանչար. վասն զի երկուքն յով յիշուած պարագաներն իսկ կը պարունակուին Բ. ԶԳ. գլխուն մէջ. սցոյնքն է « արամութեամբ » = Սոզ. φροντα γυνόμενος, « ի քաւ » = Սոզ. διαφ. Բարձրա միտանոյ յիշատակութիւնն և այլն ամենայն յորս նշեալ նախա յով մի և եղյն են:

1. Օրինակ իմ λαδαραν, σύμβολον, և այլն. Vita Const. L. I. C. XXXI.

2. Vita Constantini Lib. II. C. 7 etc.

Թեմէն վրիպած է. այս ինքն է հռչակաւորն
 Լիթանիս, որ իւր Βασιλικὸς մականգրած բա-
 նախօտութեան մէջ, յէջ 119, կը խօսի Շապ-
 հայ առ Կոստանդիանոս յղած կեղծաբարական
 այս դեսպանութեան վրայ. և կ'ըսէ, թէ
 « Իմնչդեա սա պատրաստէր ի մարտ, նեն,
 գութեամբ դեսպանս առաքէր ընծայարերս
 առ Կոստանդիանոս, որք իբրեւ տեսան շուք
 դէմէին նմա, և սպառազէնս ի նմանէ խըն-
 դէին. իբրու այն եթէ վրէժս ի դրացի բար-
 բարօսացն խնդրելոց իցեն, բայց արդեամբ
 ընդդէմ Հռովմայեցւոց վտելի կամէին »:
 Իխտելու ենք նախ, որ Իբանիստի ծանօթ
 էր Կոստանդիանոսի վարդ. երկրորդ, հեղինակս
 քալ կը պարզէ կարծեցեալ դաշինքի կամ
 դեսպանութեան բուն նշանակութիւնը:

Իրաց փնակն այսպէս պարզելէն յետոյ,
 երբ կ'ապրդանք Մայալայի յիշեալ տեղում
 այս բացատրութիւնս. « Եւ պատերազմեցաւ
 (Կոստանդիանոս) ընդդէմ Պարսից և յաղ-
 թեանք և արար դաշինս », ինչպէս ի զար-
 մանանք Կարրիէրի վրայ, որ այս խօսքերս
 իբրեւ համազօր՝ համեմատած է Խորենացւոյ.
 « Քանզի Շապուհ աղաչեաց զԿոստանդիանոս
 զՊալմա (պատուանոս) է — Νικητήν, տես
 Սոկրատ Ա. ԻԳ.) խնդրել հաշտութիւն », և
 այլն խօսքերուն, որոնք արամմագրպէս կը
 հակառակին առաջնոյն, և ազատ Թարգմա-
 նութիւն են Վարդ Կոստանդիանոսի Գ.
 Գրքի Ը. գլխու հետեակ տեղոյն. « Քանզի
 և Թագաւորս Պարսից աղաչաւորս ընծայիւք
 յդէր առ Կոստանդիանոս... — և զայս առ-
 նէր, զէ Գրչմա Իսթաք ընդ նմա »: Կարրիէրի
 համեմատութեանց մէջ դեռ այսպիսի ուրիշ
 անյարմարութիւններ կան. յա չկարենա-
 լով Գ. դարու այս վկայութիւնս ժխտել, ա-
 նոր իմաստին հետ արամմաբանութեան կարգն
 իսկ յեղաշրջած է, բռնելով, թէ Մովսէս այս
 գրուածքս ճանչցած չէ. մինչդեռ ինքն իսկ
 կը վկայէ, թէ Կոստանդիանոսի վարդ գտաւ
 ուրիշ ոչ ոք այդ դաշինքը կը յիշէ: Իսկ արդ-
 — ինչպէս տեսանք, — եթէ Մայալայի տեղին
 Խորենացւոյ հետ անմիաբան է, ուրեմն կը
 հետեւի, որ Խորենացի Կոստ. Վարդն ուղղա-
 կի առած ըլլայ զայն, ի հարկէ և ճանչցած:
 Ստուգիւ՛, այս և նախընթաց հատուածոց
 քննութեամբ յայտնի եղաւ, թէ Խորենացի
 Կոստանդիանոսի վարդ ճանչցած է. բայց մի ու-
 րիշ ապացոյց ևս ունինք առ այս՝ այսինքն
 է, դիտած ենք³, որ թէ Մովսիսի և թէ Ա-

զաթանդեղայ քով՝ Տրդատայ և Կոստանդիա-
 նոսի մասին աւանդածներն՝ ըստ ամենայնի
 Կոստ. Վարդաց վրայ ձեւուած են. իսկ արդ-
 այս՝ դիպուածական չի կրնար բուռիլ. ուրեմն
 հետևութիւնս յայտնի է:

Իսկ զայով Մայալայի՝ պէտք ենք բռնել,
 թէ կամ նորա աղբիւրն իսկ Կոստանդիանոսի
 Վարդ եղած է, զոր չհասկնալով՝ ապաւաղած
 է, և կամ Զարդ. Ժամանակագրութեան մէջ
 տեղոյն վրայ յերիւրեան է գիւրն. Ժաման-
 դիտել կու տանք հետեւեալը, այսինքն է, նա
 յիշեալ հատուածին մէջ Պարսից Թագաւոր
 Տաքսաճարս կ'անուանէ. աւոր՝ Կոստանդիա-
 նոսի Վարդաց մէջ յիշուած Տακτάρου ուրիշ ձե-
 ւին դիպուածական խանգարումն չըլլալն՝ առ-
 կեց իսկ կը տեսնուի, զի մի. գրոց մէջ այլ
 Տαββουραρσάκιος ը βασιλεύς զի գրէ Մալա-
 լայ, որ աղաւաղութիւն է Զարդ. Ժաման-
 ակագրութեան մէջ գործածուած Σαβ(π)ουραρσά-
 κιος ին = Գարդ — Աւշու, կամ Բագար. ու
 բուն նշանակութիւնը չհասկնալով Մալա-
 լայ, ը βασιλεύς բառն եւ վրան բարդեր է:
 Ուրեմն սակէ կը հետեւի, թէ Մայալայի գէթ
 այդ տեղին Զարդ. Ժամանակագրութեան նմանե-
 դութեամբ եղած է. յայտնի նշան յետեւու-
 թեան:

Կարրիէրի համեմատութեան Զ, Ի, Ը, և
 Թ. հատուածներն կը կազմեն Խորենացւոյ
 Բ. գրոց 2Ը. գլխու ամբողջ երկրորդ մասը,
 որոց հետ համեմատած է Մայալայի 291,
 292 և 320 էջերու հատուածները: Այս հա-
 մեմատութեան եզրակացուցեր է, թէ զոցա
 մէջ պարունակուած « առն մարմանութիւնս
 այլոր չն զոնտիք առնէր, բայց ի Զարդ. Ժ-
 մանակագրութիւնն, որ Մովսիսի պէս Մայալայի
 բնագիրն օրինակ է՝ բառ առ բառ »:

Փազդիացի քննադատին եզրակացութեան
 գծուած խօսքերն ինչ նշանակութեամբ այլ
 զուրցուած ըլլան, կարի յանդուգն են և ան-
 հիշք. որովհետև հնապատումս պատմագրաց
 և շօշափելի յիշատակարանաց դէմ հնչուած
 դատավէճն մ'են և ի հենուկ գիտնոց. որով
 հետև ուղղուած է Մայալայի պէս խեղճ և դեռ
 անորոշ ժամանակի հեղինակ մի ընծայել ու-
 սումնական աշխարհին՝ իբրեւ միջ ներկայա-
 ցուցիչ քիզանդական խոր հնութեանց. իբրու
 այն՝ թէ Մայալայէն³, — այսինքն է Զ և

1. Թղթոյն պատմագրականոյ պատճէնի մէջ կը յիշ-

2. Տես Արմաշ, էջ և Իր. Բաղդադեան Բաղմիշ, Վենետիկ 1890, էջ 234-242:

3. Դիտելու ենք, որ Յով. Մալալա՝ — զոր անուց
 Բ. Ամարիզացոյն հետ շփութիւնն, — որը չէ դիպուցիւր,
 թէ մի դարուն ապրած և դրած ըլլայ: Նորո ժամ-
 նակագրութիւնն թէ և կը հասնի Յուստինիանոսի 39
 տարին, սակայն այդ մի մասն եւեթ է ըստ հասարա-
 կաց հաւանութեան, աչքի զարնող կերպով ընդհատուած և
 իսկ պակասաւոր, կամ կորսուած մասն՝ չի գիտուել:

ի դարերէն, — յառաջ ոչ դե խօսած և գը-
րած ըլլար Բիւզանդիոնի շինութեան, Թրա-
կեան Զէտիպոլիս, Ալեք. Մակեդոնացոյն և
Սեւրոսի արարուածոց և Ստրաբոնի և հօսկ
կոստանդիանոսէն ելած փաստական նորո-
գութեանց և զարմանազործութեանց վրայ:

Կարրիէրի կարծիքն այս տեղ մանրամաս-
նօրէն հերքելը՝ կը նշանակէ ի գուր ժամա-
վանառ լինել, և ընթերցողաց իսկ ձանձրոյթ
պատճառել, Ուստի մենք կը շատանանք աղբիւ-
ները միայն յիշատակել այս տեղ՝ վերոյիշեալ
նիւթոց մասին, զորս քննադատը գիտութեամբ
կամ յանգէտս լռութեան դատաւարտեր է:

Եւ կամ Մարկասի բանաբաղ ենթադրել է:
Բիւզանդիոնի շինութեան, Բիւզանայ և Փե-
տլիոնի արարուածոց մասին կը խօսին Տա-
կիտոս՝ Տօրէ. Գիրք ԺԲ, Ստրաբոն՝ Գիրք
Է, Պոլիբիոս՝ Գիրք Դ, Պլինիոս Ե. գլ. ԼԲ.
Աստիոնոս՝ Թղթ. ԺԳ, Եւսեբիոս՝ ի Գրքիչ-
նիս, Հերոդոտոսի Գ. Գիրք, Եւստաթիոս ի
Դիմիտրիոս, Զոսիմոս՝ Բ Գիրք, Հեսիքիոս Մի-
լետացի՝ Մօլիւ. Գ. գլ. Դ, և դահեկանք:

Թարսկեան կամ Սեւրոսեան Զէտիպոլիս,
աղերսանդրեան Ստրաբոնի, կոստանդիանոսի
Սեւոս, Փարսի, Կրիստի և այլ իրաց մասին զրո-
նէն Ափրիկանոս (առ Գեղղէրի), Ե. դարուն գը-
րուած Հին Ստրաբոնի և կոստանդիանոսի
սոյ, Սուկրաս՝ Բ. գլ. ԺԲ, Սոգոմեն՝ Գ. գլ.
Բ, Սուկրաս ի Սեւրոս, Հեսիքիոս Միլետա-
ցի՝ Հայքնաշտէ Կ. Պարսի, Պոզոս Սարկաւազ՝
(սոյ. Կանիսիոսի Գիրք ԺԱ. էջ 36), վարդ
կոստանդիանոսի՝ Գ. Գլ. ԵԲ, Մարկեղղինոս

Կոմէն, Զարթ. Ժամանակագրութեան՝ Յադօս Սե-
ւերոսի, Լամբրիտոս ի Սեւերոս և ի Բաշիլիս
ԾԶ, Նիկիեի. Կալլիստինէս՝ Թ. գլ. Թ, Կեդ-
րինոս ի Սեւերոս, Զոնարաս ի Յատրիւս-
նոս, Թէոփանէս ի Նոյն, Պրոկոպիոս՝ Բա-
ղթա Պարթ. գոր. Ա. գլ. ԻԲ, և հնութիւնք
կոստանդիանոսիոյ:

Պաղատիոնի փոխադրութիւնը համաձայն
Խորենացոյ կ'աւանդեն նաև Հերոդիանոս՝
Ա. Գիրք, Զարթ. Ժամանակագրութեան (Ed. R.
p. 664), Կոդրինոս՝ Յադօս Ժաթ. Կոստանդիա-
նոսի, և Պրոկոպիոս՝ Յադօս Գրթ. գորդ. Ա.
Գիրք:

Այս աղբիւրներս յիշատակելէն վերջ՝ կ'ա-
ռայարկենք Կարրիէրի, որ գէթ այդքան նոյն
1729ին ի վննետիկ սպուած Բիւզ. Պատ-
մութեան ԻԱ. հատորի Բ. Մասը, այն է
« Constantinianae Christiana, Lib. I et II, ուր
ամենայն ինչ ակներև ենթակայադրուած են.
և եթէ մեր ըսածները անհիշող գտնէ, պար-
տական ըլլանք վերստին ինչևէ յայտարէզ:

Կարրիէր ինչպէս տեսանք, գիտելով որ
Խորենացոյ 2Բ. գլխու ամէն մանրամասնա-
թիւնք ամբողջապէս Մարկայի քով միայն կը
գտնուին, այն պատճառաւ իսկ զնա կը հա-
մարի անմիջական աղբիւր Խորենացոյ, —
այսպէս նաև Զոնարասայ, Կեդրինոսի, Պրո-
կոպիոսի, և մանաւանդ որ յոյժ զարմանալին
է՝ նոյն իսկ Զատակասի ժամանակագրու-
թեան: Սակայն այդ երկու ենթադրութիւնք
իսկ առանց հիման կը մնան, գիտելով նախ,
որ Խորենացոյ յիշեալ տեղւոյն մանրամաս-
նութիւնքն ամբողջապէս կը գտնուին նոյնպէս
կոստանդիանոսիոյ ինչ Ստրաբոնի և Սեւ-
րոսի մէջ, — ըստ հրատարակութեան Լամբրիտո-
սի, և Զարթ. Ժամանակագրութեան մէջ, — 284,
266, 265 և զարձեալ 284 յէլս, — ըստ կարգա-
դրութեան հատուածոց Խորենացոյն, որոնք

Թէ մենք. ուր կը նստեն, որով պիտի կարենայինք ու-
րաշէ անոր ճիշդ ժամանակամիջոցը: Կարրիէր՝ Զ. դա-
րու ենդիակ մէջնադարու և զնա. բայց Հոմերոս
Հոմերոս՝ ընդհանրապէս, Մալալայի հրատարակութեան
(Edit. Bonnae 1881) Յատարանի մէջ յօդակելի
փաստերով ցոյց տուած է արդէն, թէ այդ ժամանակա-
դրին Թ. դարու սկիզբէն յառաջ դարձ քիւ կրնայ
ըլլար, վասն զի բաց յայնց տեղանք, կը յիշէ նաև
Թիոփիլոս Ժամանակագիրը (ոչ Անադոլացին), որ մտած
է յամի Տեառն 785. յուսարենի ալ բարբարոսական
բռնութիւն և բացարձակութիւն վր:

Իսկ նորա գրուածքին նկատմամբ նուեւալ զատա-
տանը կ'ընէ վերոյիշեալ փաստական. « Hisce insuper
addo, mihi esse exploratissimum, nihil aliud esse
Johannis Malelae Chronographiam, quam ex aliis
Auctoribus decerptam rorum *sarragine*, solere
eum verbatim ex aliis transcribere, et Auctores
etiam ab illis citatos, quae ipse legisset, cita-
re », և այս ըսածները Մարկայի բազմաթիւ փոխառու-
թիւններով կ'ապացուցեն: որով ամեն տարակոյն կը
լռուի: Եւ այն կարծիքը հաստատեց վերջերս նաև
Կրիստիան (Byzantinische Zeitschrift).

1. Այս գրուածքս հրատարակած է Պ. Լամբրիտոս,
որոյ մակարդին է Descriptio Urbis Constantinopoli-
tanae, secundum quatuordecim regiones. Parisiis: Գրուածքս ներկային անմասն է, բայց
ժամանակն որոշ է, այսինքն է՝ կամ փոքր Թեոփիլոս
և կամ Ստրոբիլոս որքը գրուած է: Այս բանի նախ կը
վկայէ Պետ. Գիւլիոս Դ. Գիրք: Երբորք գրուածքս
ԺԱ. դարոյ ԺԱ. գլխու մէջ տեղէն, ուր ի ԺԲ. Բա-
շիլի (regione) մէջ մի միայն եկեղեցի կը յիշէ, այն է
Ս. Յով. Մկրտչի, զոր յինչ Թեոփիլոս միշտեւ Թեո-
փիլոս վերջ Պաղատիոնի և այլն յիշած եկեղեցիները չեն
յիշուի: Երբորք՝ Թեոփիլոս Թագաւորէն վերջ եկող Ինչ-
նակալաց անուանքն և զորքն իսկ նոյն յիշուած չեն բը-
նաւ: Զորքորք՝ Կ. Պարսի այս ԺԲ. բաժանուածք Սիկ-
րաս մի մի կը յիշէ Բ. գլ. Լ. յալաթա յորընդմարդ.
այսպէս Թեոփ. Որին. իմ, Կանոնի մէջ:

բառական կերպով իսկ աւելի կը համաձայնին Մովսիսի, քան Մալալաս: Բ. Բոլոր այդ հեղինակներն՝ վերոյիշեալ իրենց աւանդած ժամանակ, երկիցս կը յայտարարեն, թէ « Բիւզանդիոնի հնութիւնք, Բիւզանդացիք այսպէս առնն »:

Կարբիէրի 2, է, Ը, և Թ. համեմատութեանց շրջանակը բոլորելու և Զատի. Ժմառապետութեան հնազոյն ազգերը ըլլալն իբր ի հայրնորց ցոցընելու համար՝ ես կը ցանկնայի այս վերջինս ևս դնել առնթներ, հայերէն թարգմանութեամբ. բայց որովհետեւ յօգուածս սոսի գլտին պիտի ընդարձակուէր, ուստի տակաւեացայ անոր մի քանի նշանակաւոր տարբերութիւնքը միայն ցոյց տալ, որոնք խորեանացւոյն կը համաձայնին և Մալալայէն կը հետեան:

Ա. Դիտելու ենք որ Զատի. Ժմառապետութեան (տպ. Բոնի) յէջ 284 կ'աւանդէ, թէ Կոստանդինոս Հռովմէն դառնալով՝ երբ եկաւ ի Նիկիոմիդիա, երկայն ժամանակ հոն կեցաւ իբրեւ մայրաքաղաք Բիւզանդիոյ: Արդ առաջին համեմատութեան պատկանող այս նախկին տեղեկութիւնս Մալալայի քով կը պակսի գլխովին. իսկ առ Խորենացւոյ կայ ամբողջապէս, այդ վառն և Կարբիէր համեմատութենէ դուրս թողուցեր է: Բ. Զատի. Ժմառանակագրութիւնն, — յէջ 284, — Պապիոնի փոխադրութեան դէպքն աւանդելէն յառաւ, ի՞նչէ. թէ « Ուրեմ թուրքացի, — որք ընկալան յաւանդութիւն, — առն »: Այս բանս ի գուր է որոնել առ Մալալայի. իսկ Խորենացին ընդհակառակն ունի այսպէս. « Ուրեմ առն թէ »...: Երկաքանդիրին քով իսկ Մալալայի ժամանակագրութեան բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Գ. Զատ. Ժմառանակագրութիւնն, — յէջ 284, — Կոստանդինոսէն կանգնուած օճաք յիշելէն վերջ, անմիջապէս կը յարէ, թէ « Ուր կայ և Խորեանք »: Մալալաս, ընդհակառակն, ոչ միայն լռելի գոյս, այլ նոյն իսկ յիշեալ սեան վրայ տեղեկութիւն իսկ յառաջնոյ անտի փոխ առած կը խոստովանի, ըսելով. Զորեմ առն օճաք ի Բիւզանդացոց: Կրկին ապացոյցք Զատ. Ժմառանակագրութեան առաջնութեան: Գ. Սնունս Տրատիլիոս (Ստրատիլիոն) երիցս մի և նոյն անհիշք ձեռով կը գրուի առ Մալալայի. մինչդեռ Զատի. Ժմառանակագրութեան մէջ ընդհակառակն Տրատիլիոն գրուած է. Խորենացին եւ համաձայն այսմ Ստրատիլիոն ուղղագրած է: Ըսելիք և զայս, որ Զատի. Ժմառանակագրութեան մէջ իսկ, — յէջ 265, — ուր իբրեւ թողովորդական աւանդութիւն մէջ կը բերէ զայն՝ « անուանեալն Տրատիլիոս » կը գրուի: Այս ձևս եթէ գրչութեան սխալ մ'ենթադրուի,

կարելի է ուղղագրել Սոկրատայ Ա. զլ. Ժ2. տեղով. ոսկայն Սուրբաս և այլք իսկ այսպէս կը գրեն: Բառագարտներ՝ Զատի. Ժմառանակագրութեան մէջ այս երկույնս ընդհանուր համարելով, ընդարձակորէն շնանց ապացուցանել, թէ Խորենացի յիշեալ տեղին ուղղակի Ափրիկանոսէն առած է, ինչպէս նաև Բ. գրոց ԺԹ. գլխում Հիւրկանոսի յԱնտիոնոսէն պատմահասկոծ լինելու մի այլ տեղին: Այս կարծիքը պաշտպանեց նոյնպէս Գուտարի 2, ցոյց տալով Խորենացւոյ Ա. գրոց 2. գլխում Պերոգեն Սիրիլլայի վերաբերեալ մէկ տեղին: Գիտելու հնք որ երկու ուշիմ քննադատներս ալ ճանչնալով ձանդերձ Մալալայի յիշեալ տեղին, մանաւանդ թէ յիշատակելով զայն՝ հակառակն ապացուցին: Իսկ Գեղէր 3 ապացուցած է, որ թէ Զատիկան ժամանակագրութեան և թէ Մալալայի յիշեալ տեղեւց հասարակաց արժիւրն եղած է Ափրիկանոս: Գիտնականս կարծիքը՝ նկատմամբ առաջնոյն համար: Եւ յիշեալ, եթէ ըստ ապացուցութեան Բառագարտներէր՝ Ափրիկանոսի քով Տրատիլիոն էր, — զոր ճիշդ օրինակած են Սոկրատ, Խորենացի և մի անգամ այլ Զատ. Ժմառանակագրութիւնն, իսկ Մալալայի քով ընդհակառակն միւր Տրատիլիոն, այս յայտնի նշան է, թէ Մալալաս ուղղակի Զատի. Ժմառանակագրութեանէն առած է այդ ձևը, և ոչ թէ Ափրիկանոսէն: Ե. Եթէ Մալալասայ ժամանակագրութիւնն ստուգելու դարձ սկիզբները գրուած է, զժառար է ենթադրել, որ նա Ափրիկանոս կարգացած ըլլայ ուղղակի. պատճառն յայտնի է: Միով բանիս՝ այսպէս կամ այնպէս Խորենացի զՄալալաս ճանչցած չէ բնաւ, և նորա իսկական աղբիւրն եղած է կամ Զատի. Ժմառանակագրութիւնն, և կամ Ափրիկանոս: Եւ այսպիսի անկախութեան յայտնի նշան է այն աղբիւրը՝ զոր ունին Զատիկան. Ժմառանակագրութեան 284 իջի և Սոկրատայ Ա. Գրոց Գ. և Ժ2 գլխոց տեղիքը, — Կոստանդինոսի ի Նիկիոմիդիա ընդ երկար բնակելոյն, 20ամեակն հոն կատարելուն, ապա ի Բիւզանդիոն հաստատուելուն, զանիկայ Կոստանդինուպոլիս կամ նոր Հռովմ անուանելուն, և այլն, յիշատակութեանց նկատմամբ, — Խորենացւոյ

1. Über das Buch die "Chrie", s. 511-512:

2. Beiträge des alten Orients. p. Է1-52.

3. Africanus II. 186, 152 sqq.

4. Հակառակ չէ մարթ ենթադրել. վառն դի Զատի. Ժմառանակագրութեան մէջ միւս ձեռով ևս գրուած է: այն է Տրատիլիոն.

Բ. գրոց ՉԸ. զիստ երկրորդ պարբերութեան հետ: Սոյորատայ յիշեալ տեղիքը մենք դիտմամբ համեմատած էինք¹ խորենացւոյ հետ՝ Սելէտորայ Սելէտորայ Սելէտորայ անկախ լինելուն իրբն պարզ եղելութիւն մի: Կարա ղիւր փոխանակ լուրջ կերպով խորհելու գործ մասին՝ հեգնութեան իսկ ենթարկած է: Սա, կայն մեկը առանց հեգնութեան կրնանք ըսել, թէ յիշեալ համեմատութիւնը Չատկ. ժամանակագրութեամբ ևս քան զևս զօրացած՝ Մարլայտէն ունեցած անկախութիւնն իսկ անժխտելի կերպով կ'ապացուցանեն. և թէ Մարլայի դիպեմանակն հեթեթանք ժանրաբեւոտած քննադատութիւնը՝ այդու իսկ հարկ է որ գծեն և ինկնան:

Յայս վայր ըրած դիտողութիւններէս արդէն տեսնուեցաւ նաև Չատկ. ժամանակագրութեան հետ. թայց Մարլայի պատմականն և քննադատի պատրանքն ևս միանգամ ընդ միշտ վերցնելու համար, կը յաւելունք նաև հետեւեալ տեսութիւնը: Այն գիտնականներն որոնք Հենր. Վալտիստի, Սկալիգրիի և Պե. տաւիսի հետ առիթ ունեցան խօսել և գրել այս ժանրակիր գրուածքիս վրայ, ի սկզբան ճիշդ գաղափար մի յայտնեցին: Պետաւիտոս նկատելով զայն իրբն արտադրութիւն միոյ հեղինակի, մանաւանդ հանդիպելով հոն Յուստինիանոս կայսեր անուան, եղբայրացոյց թէ այդ ժամանակամիջոցին, զուցէ թէ առ Հե. րակլիտ գրուած ըլլալու է: Բայց սրամիտ Հոյսեմեանէն հետ՝ Պե. Պրեմե և Վի. Կանթիլոս նականք իսկ յիշեալ գործի կրկին հրատարակութեանց² հետալից՝ Ներսիսեանի մէջ շօշափելի փաստերով ապացուցին, թէ իրօք երկու իրարմէ տարբեր մասունք են, այլևայլ ժամանակաց մէջ և հեղինակաց ձեռքով գրուած, որոնք յետոյ խմբագրեցան ի մի: Չատկ. ժամանակագրութեան Ա. մասը՝ կը վերջնայ, կամ կ'ընդհատի Մեծին Կոստանդինոսի որդւոյն Կոստանդինոսի 17 տարին, այն է յամի Տեառն 354, հետեւեալ խօսքերով ΕΙΣΘΩ ΑΥΘΟΥΣΤΟΙ: Այս թուականիս խըզուած է և անոր հեղինակի կենաց թելն, որուն ով ըլլալը դեռ խնդրական է. բայց յիշեալ գիտնականաց կարծիքով՝ Հիպոլիտոս³

եղած է, — ըստ մանրագին համեմատութեանց, — որ սակայն օգտուած է Հեղինի, Կիւրղի Սկիւթացւոյ և Ալբրիկանոսի ժամանակագրութիւններէն:

Իսկ Բ. մասն՝ մօտ յամի 620–630 գրուած կը կարծուի, ըստ ոմանց Գեորգ Պիտիւքի, ըստ այլոց Ս. Մաքսիմոսի ձեռքով: Իսկ որովհետեւ խնդրոյ նիւթ եղած տեղիքն՝ առաջին մասին մէջ են. ուրեմն հետեւութիւնն յայտնի է:

ԺԱԼիորդ համեմատութեամբ կ'եզրակացունէ քննադատը, թէ Հաւատաւոր ներքինապետի արկածի մասին՝ Մարլայտ եղած է աղբիւր խորհնացւոյ, զի Հնագոյն պատմիչը չը գիտեն զայն: Չատկ. ժամանակագրութեան և Կեղեքեանի քով ևս կը գտնենք զայն. բայց երկուքն իսկ Մարլայէն առած են:

Սակայն մենք Ամմ. Մարկեղոսէն գիտենք, թէ ստուգիւ դեռ ուրիշ նշանաւոր անձինք ևս զոչ եղան Վաղենտինոսի խառնապահանջ օրինապահութեան, ևս և տարապայման ցատկոտութեան. և իրօք հաւատարմի պատմագիրս փոխանակ Հոռոգանոսի՝ Դիպիւտոն մատակարար իլլիրիոյ՝ թեթև յանցանքի մի համար հրով այրուած կ'անանդէ, ի՛նչ բոց է. զիստմ: Սուրիզաս, և Զոսիմոս իսկ՝ առանց անուան Հաղանոսի արկածը կը համոզեն, եպիսկոպոս զուղղադաւան կայսրը: Զոնարաս՝ Հոռոգանոսի արկածը տարբեր պարագայով մէջ կը բերէ, զոր կարբիւր յիշած է:

Իրն յիշեան պատմական ըլլալով, շատ միամիտ ըլլալու է մէկն՝ հաւատարմու համար, որ Մարլայտ առաջին անգամ հնարած ըլլայ այն արկածն, և Չատկ. ժամանակագրութիւնն և այլք անտի առած ըլլան: Մենք ընդհակառակն կարծենք, որ Մարլայտ յայն կամ լատին աղբիւրէ մի առած ըլլայ իւր աւանդածը: Առ այս գիտելի կու տանք, որ Մարլայի քով Վաղենտինոսի՝ Βαλεντιανός և Վաղէս՝ Βάλλης ձևերն առած են. մինչդեռ Չատկ. ժամանակագրութիւնն, Կեղեքեան և Զոնարաս Ουαλεντιανός, Ουάλλης կ'ուղղագրեն, որոց կը համաձայնի խորեանցի: Սա՝ եթէ ստուգիւ Մարլայէն թարգմանած ըլլար, անտարակոյս Բաղենտինոս և Բաղէս պիտի տառագրէր, — ինչպէս այլուր կը գրէ Ռաբիւտոս — Սակայն ինչպէս ի հետեւեալն պիտի տեսնենք, խորեանցի այնպիսի պաշտօնական գրութիւններ ևս ունեցած է Վաղենտինոսի և Վաղէսի՝ Հայոց վերաբերութեամբ գորս Մարլայտ էր ճանաչեր: Իսկ Մարլայի աղբիւրն՝ կամ Իրափոսէ Տաբեթաֆիստ (Fasti Consulares) եղած են հաւանորեն և կամ Որոսիոս. և իրօք ստոր ապացոյց կրնայ ըլլալ Մարլայի ԺԲ. համեմատութեան մէջ բերուած անունը Βαρϋτιων = Բարեթիւն:

1. Տեառն Սելէտորայ Սելէտորայ Սելէտորայ և խորեանցւոյ տեղեւոյ հրատարակ. ի Վենետիկ 1893, յէջ 1 և 1Ա:

2. Մեն եղած է Վենետիկ, յամի 1729. իսկ միւսն ի Ռոն, 1832ին, վատիկանի ձեռագրին բազմաաւանդ է:

3. Դիպիւտոն ենք, որ խորեանցի իւր Բ. գրոց Ժ. զիստն տեղեւոյ Հիպոլիտոսի և Ալբրիկանոսի նման ուրիշ ժամանակագրութիւններ իսկ չէ յիշէ, իրբն իրեն ծանօթ գրութիւններ:

զոր Որոսիոսի և Իտատիոսի քով կը գտնենք միայն այն ձևով, ուր կ'ըսեն մեզաւ վաղենտինոս, յամի Տեառն 375: Իսկ Զատկ. ժամանակագրութիւնը, Սոկրատե և Խորենացի ընդհակադասակն ունին Βεργύτιον = Բերգիտիոն: Լաւ կ'ըլլար, որ քննադատը նման բացաւորութիւններ և դէպքեր հաւանական աւելի այս տեսակ տարբերութեանց վրայ ուշ դարձընէր: Սակայն մենք Մալալայի աղբիւրն հետեւեալ դիտողութեան մէջ աւելի ևս պիտի պարզենք:

Սոյն, — այն է ԺԲ. Համեմատութեան մէջ, — սխալ հասկցուած է Խորենացւոյ Գ. ԻԹ. գլխում վաղէսի յաղորդութեան վերաբերակ ալիսարկութիւն. և ոչ թէ Խորենացի՝ Մալալասէ մոլորուած՝ վաղենտինոսին յաւորեալ կու տայ զՎաղէս: Ասոր ալիսայտնի ապացոյցն արդէն տուած է նա ինքն Մովսէս. զի իւր Գ. գրոց ժԹ. գլխում՝ մէջ կը բերէ վաղենտինոսին առ Ալշակ գրած թղթոյն պատճենն՝ այսպէս. « Ինքնակալ վաղենտինոս Ազատոս, հանրեջ ախուստոս Կրօն և Բարեկամս՝ Վաղէս Կայսր, Ալշակայ Հայոց արքայի խնդրէ »:

Կարբիքի՝ եթէ այս թղթոյն և Հայոց պատահանայ վաւերականութեան վրայ կը տարակուսի, թող կարդայ Ամ. Մարիեղոսի ԺԶ. գրոց Դ. գլուխն և ԺԻ. գրքի ԺԲ. գլուխն, ուր Հայոց այս ժամանակի յարաբերութիւնը յայտնի կը տեսնուին: Ուրեմն՝ Խորենացիին՝ ԻԹ. գլխում բոլորովին ուրիշ պարագայով վաղէսին յաղորդել կու տայ ի եղբոր. այսինքն է՝ Մովսէս ուզած է աստ նախ ծառնուցանել, թէ վաղէս՝ իր եղբոր մահուանէն վերջ 3-4 տարի ևս իբր բացարձակ տէր Արեւելից Թագաւորեց, զոր Գր. Նազիանզացւոյն հետ՝ ուրիշ մատենագիրք իսկ կը հաստատեն: Երկրորդ՝ եթէ վաղենտինոսն իր վախճանած ժամանակ նորա հնգամեայ որդին Գրատինոսն՝ բացակայ էր Մեդիոլանէն, և ըստ հռովմէական օրինաց անընդունակ կայսրութեան: Ուստի վաղէս տեսնելով պետութեան սպառնացող վտանգները, անձամբ ուզած է իբր ինամալայ՝ մանուկ Թագաւորին դործերը վարել: Ստուգել այս պիտի եղելութեան մի ապացոյցը իր գտնենք Արշակայ՝ առ վաղէս գրած պատճենի հետեւեալ խօսքերում, զորս մէջ բերած է Խորենացի Գ. գրոց ԻԹ. գլխում՝ այսպէս. « Արշակ արքայ Հայոց Մեծաց և ամենայն նախարարաց արամեան ագինս, տեսնն մերում

Եւթալէ վաղէս Ազատոսի և որդւոյ Կրատինոսի խնդրէ »: Իսկ իսկ պիտի տարաւ կուէի պատճենին վաւերականութեան վրայ, եթէ չկարգայի Որոսիոսի Զ. գրոց ԼԳ. գլուխում վաղէսի մասին հետեւեալը. « Imperium quatuor annis Valentiniano mortuo tenuit. Եւ ի յաղորդ. Gratianus, quadragessimus ab Augusto, post mortem Valentis sex annis imperium tenuit, quamvis jamdudum autea eum patre Valente et cum Valentiniano fratre regnaret », որ խորենացւոյ աւանդածը, — ճիշդ թէ անճիշդ, — կը հաստատէ:

Վաղէսի մահուան մասին՝ յայլակալ կարծիս կը բաժնուին պատմագիրք: Փ. Բուզանդացի՝ Դ. Դպ. ԳԷ. Ժ, և Թէոփանէս՝ առանց պատերազմի և զարմանազանչ հրաշքով մի պատուհասակով եղած կ'աւանդեն: Ասոնց ըստ իմք կը համաձայնի Որոսիոս՝ Է. ԳԷ. ԻԳ. այսինքն և Գոթացւոց կողմէն աղապարոյ դըրկուած գեսպանաց ձեռքով հրակէզ եղաւ, կ'ըսէ, առանց տեղը նշանակելու: Ամ. Մարիեղոս երեք կարծիս կը յայտնէ, որոց մին այն է, թէ Սլոնիոքացւոց անտի հրակէզ եղած ըլլայ: Զատկ. ժամանակագրութիւնը, Թէոդորեստոս և Սոգոմեն՝ Մովսէսի և Մալալայի կատարելապէս կը համաձայնին: Ուստի մենք ուշի ուշով գիտնելով Սոգոմենի աւանդածին պարագաները, կ'ընանք ըսել, թէ գէթ վաղէս կայսրի մահուան մասին՝ թէ Մովսէս և թէ՛ Մալալաս՝ Սոգոմենէն օգտուած են. առաջինը՝ պարզապէս հրդեհի յիշած է, իսկ Մալալասնոր մանրամասն նկարագրութիւնն ևս հանդերձ պարագայիւր մէջ բերած է, որոնք միայն Սոգոմենի քով կը գտնուին: Այս բանն դեռ աւելի պիտի բացափայլի կարբիքի ԺԵ. և ԺԶ. Համեմատութեան, այսինքն է Թէոդոսի վերաբերեալ հաստատածոց քննութեամբ:

Այս հաստատածոց վրայ ընդարձակօրէն խօսին իսկ աւելորդ է. փասն զի Մեծին Թէոդոսի ծանօթ պատմութեան մի քանի կէտերու յառաջերութիւնը են, որք ինչ ինչ տարբերութեան կը գտնուին հին և նոր պատմագրաց՝ քով: Սակայն կարբիքի հոս ալ գտնիք է անհրաքելի փաստ մի Խորենացւոյ Գ. ԻԱ. գլուխը Մալալայէն փոխ առնուած լինելուն, այն է անունն Միքաէլանն Յ, ուր մե-

1. Այսինքն է լատին հեղինակա Brigitionem կը գրէ, որուն Ի տառը Մալալասն՝ սխալմամբ ի տառէն վերջ փոխադրած է:

2. Ուրվիւրք են, Լիբանիոս, Աբրահամ, Թէոդորեսոս, Զոսիմոս, Սիլվաս, Սոգոմեն, Անտիմոս, Թէոփանէս, Կեղեքեոս, Զոնարաս, Պրոկոպիոս և վարք Թէոդոսի:

3. Հրատարակւոց կողմէն եղած սրբագրութիւն է.

առաջ թէոդոս. և այս անունը միայն Մարա-
լայի քով (յէլ 348 կը գտնուի այսպէս Մի-
ջօսլանոն)։ Ուրեմն...։

Սակայն դիտել կու տանք, որ թէոդոսի
ձեռքով կործանուած մեհենաց մանրամասնու-
թիւնք առ հասարակ կը գտնուին նաև Սո-
զոմենի Պատմութեան Է. գրքին մէջ, բաց
յանուանէս Միջօսլանոն, որ ըստ իս գրչա-
գրութեան սխալ համարելի է, ինչպէս նաև
Խորենացւոյնը, և պէտք է ուղղագրել Մեծօ-
սլանոն = Մեդիոսլան։ Բայց որովհետև մէկ
կողմէն Խորենացւոյ չին ձեռագիր չունինք ի
ձեռքին, նորին ալ իրարու անհամաձայն ձե-
ւեր կը գործածեն. իսկ միւս կողմէն այլ
Մարալայի մի միայն օրինակ գտնուած է ցարդ,
անոր համար մէկ միջոց միայն գտանք, այս-
ինքն է ուրիշ հայ և յոյն մատենագրաց ձեռ-
քով ուղղել զայն, որովք տալիս ունեցած են
գաղափարել Խորենացւոյ և Մարալայի յիշեալ
տեղիքը։

Թովմաս Արծրունի¹ մէջ բերելով, — թէո-
դոսի մահուան մասին, — Խորենացւոյ տե-
ղին, քաղաքը բնաւ չի յիշեր։ Իսկ Յայմատուր
(ի ժ.թ. և ի ժ.Ր. Յունուարի) կը գրեն, ոմանք
մասն թէոդոսի, թէ հիւանդացեալ հանգեալ
ի Մեդիոսլայ, ոմանք ի Մեդիոսլայ, ոմանք ի Մե-
դիոսլայ. իսկ ժ.Է. դարու Յայմատուրք Մե-
դիոսլայ կը գրեն. Մեդիոսլան և Մեդիոսլան
բնաւ չի գտնուիր։ Ուրեմն Արծրունւոյ յի-
շեալ տեղէն, — եթէ չիցէ պակասաւոր, — կը
հետևի՝ որ Խորենացւոյ թ. դարու գրչագրաց
մէջ իսկ քաղաքիս անունը չկար, և թէ ընդ-
օրինակողաց ձեռքով յետ այնորիկ ներմու-
ծուած ըլլայ. և այս բանին կը նպաստէ այլ
և այլ գրչագրաց ձևերու տարբերութիւնը։
Իսկ չին Յայմատուրք մէջ գործածուած
ձևերն առ հասարակ Մեդիոսլան ձևին աւելի
մօտ են և զայն կը հաստատեն։ Եւ այնք կը
նկատենք նաև Մարալայի համար, դիտելով

որ Կեդրենոս, Չոնարաս, Թեոփանէս և Պրո-
կոպիոս իրենց նմանաբան տեղեաց մէջ միայն
Մեծօսլանոն և Մեծօսլանոս ձևերը կը գործա-
ծեն։ Արդ, կամ այս հեղինակներս Մարալա-
սէն առած են իրենց աւանդածը, և կամ ոչ.
եթէ առաջինը, ուրինք պէտք է որ Մարալա-
սայ քով ևս այնպէս² գտած ըլլային. իսկ
եթէ երկրորդը, կը հետևի ուրեմն, թէ Մա-
լայասէն դուրս ուրիշ հնագոյն աղբիւններ ևս
կային, յորս Մեծօսլանոն գրուած էր, և Մա-
լայաս առանց բանաւոր պատճառի չէր կարող
փոփոխել զայն։ Իրն յիշեան այսպէս ըլլա-
լով, կրնանք հետևեցնել՝ առանց երկարաւ-
թեան, որ թէ Խորենացւոյ և թէ Մարալայի
աղբիւրք, — թէոդոսեան հաստատածոց մասին, —
եղած է Սոզոմէն. բաց աստի ծանօթ ըլլա-
լու են անոնց նաև Թեոփիլոսի և Եւստրի-
ա թէոդոս դրած թուղթերն ևս, — մեհե-
նաց կործանման մասին, — որովք ճշտագոյն
տեղեկութիւններ ևս կը պարունակէին։

Յօդուածիս և Բաղմուշէն անձուկ սահման-
ները չէին ներքեր, որ ընդարձակագոյն զըն-
նութեամբ ցոյց տայինք Մարալայի և Խորե-
նացւոյ մէջ բերուած տեղեաց անմիջական աղ-
բիւրները, որով ստիպեցանք թողուլ զայն ա-
պագային. բայց մինչև ցարդ եղած դիտո-
ղութեամբ իսկ յայտնապէս տեսնուեցաւ, որ
կարբիէի ընծայածէն բոլորովին տարբեր
են իրողութիւնը։ Յաջորդով պիտի ջանանք
պարագաի Խորենացւոյ Պատմութեան այն տե-
ղեաց ուսումնասիրութեամբ, որովք բացար-
ձակապէս Ե. դարու բնագործը կը կրեն, և
Է. կամ Բ. դարու համար գլխովին անհասկա-
նալի են։

Իսկ Խորենացւոյ գրչագրերն ունին մերթ Մեդիոսլայ
նա, Մեդիոսլան, և մերթ Մեդիոսլան, Մեդիոսլան, և
1. Տես առ. Կ. Պալոս, 1852. Դպր. Ա. էլ 75.

2. Վասն զի Միջօսլանոն անուն քաղաքի մի նեղե-
անգամ չկայ այնպիսի քաղաքի անունաց մէջ. կը
ցանկացինք, որ Կարբիէի իւր գտած այդ նոր քաղաքի
տեղը մեզ ցոյց տար, և կամ քաղաքներ, թէ ծանօթ
Թեոփիլոսին՝ ինչպէս Մարալայի քով Միջօսլանոն եղած
է, և առ Խորենացւոյ՝ Մեդիոսլան, կամ Մեդիոսլան
նախ քան թէ Կարբիէի տեղը պատճառն անբաւական է։

